

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
«КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ»
ОКУУ -ИЛИМИЙ-ӨНДҮРҮШТҮК КОМПЛЕКСИ
ДОКТОРАНТУРА (PhD) ЖОГОРКУ МЕКТЕБИ**

Кол жазма укугунда
811.112.2 (575.2) (043.3)

Акматова Айниса Абдибаитовна

**ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕГИ «АЯЛ» КОНЦЕПТИСИНИН
БЕРИЛИШИ ЖАНА КОТОРУЛУШУ
(кыргыз жана англис тилдеринин материалында)**

Адистиги: 10.02.20. -тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма
тил илими

Филология багыты боюнча философиянын доктору (PhD) окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш «Кыргызстан эл аралык университети» окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчилер: **Кареева Зина**, филология илимдеринин доктору, профессор, «Кыргызстан эл аралык университети» окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин филология кафедрасынын башчысы

Силима Нанда, PhD профессор, Индира Ганди атындагы Ачык университети, Индия

Расмий оппоненттери: **Джумалиева Гульнур Кабылбековна**, филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн доценти

Абдыраева Чынар Турдубековна, филология илимдеринин кандидаты, доценттин милдетин аткаруучу, Бишкек эл аралык мектебинин (Бишкек Интернейшнл Скул) улуттук программалар боюнча координатору

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасы. Дареги: 720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекиси 27.

Диссертация 2022-жылдын 14-январында саат 14:00дө «Кыргызстан эл аралык университети» окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин алдындагы Филология багыты боюнча философиянын доктору (PhD) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720001, Л. Толстой көчөсү 17А/1.

Диссертациялык иш менен «Кыргызстан эл аралык университети» окуу илимий-өндүрүштүк комплексинин (720001, Л. Толстой көчөсү 17А/1) илимий китепканасынан ошондой эле диссертациялык кеңештин расмий сайтынан (www.iuk.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 14-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

К. А. Калиева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Азыркы ааламдашуу доорунда жалпы адамзатты өзүнүн маданияты, менталитети, тарыхы жана тили жок элестетүүгө мүмкүн эмес. Адам баласынын тышкы дүйнө менен, жаратылыш жана бири-бири менен болгон карым-катышынын натыйжасында бул дүйнөнүн жана курчап турган чындыктын ар кандай жактары жөнүндөгү маанини берүүчү түшүнүктөрү жана дүйнөнүн көп кырдуу маселелери калыптанып, башкача айтканда түрдүү концептилердин негизинде изилдөөлөр пайда болуп жатат.

Теманын актуалдуулугу. Ой жүгүртүүнүн жана тилдик структуранын алгачкы схемасын камтыган адабий чыгармалардагы «аял» концепти өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылат. «Аял» концептине багытталган изилдөөлөрдүн көпчүлүгү орус жана англис тилдеринин материалдарында жүргүзүлүп келген. Андыктан кыргыз жана англис тилдеринде “аял” концепти катары жана аялга байланыштуу лексикалык бирдиктерди өзүнчө топ катары талдана электиги, «аял» концептинин мотивациялык, түшүнүктүк, образдык, символдук (семиотикалык) белгилери менен бирге аныкталбагандыгы диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Кыргызстан эл аралык университетинин лингвистика кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөө ишибиздин максаты катары кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептин репрезентациялоочу жана анын когнитивдик мазмунун түзгөн лексикалык, фразеологиялык жана паремиялык бирдиктерге лингвокогнитология жана лингвомаданият таануу тармактарынын алкагында концептуалдык талдоо жүргүзүү менен алардын которуу ыкмаларын кыргыз жана англис тилдеринен алынган тилдик фактылар аркылуу ачып көрсөтүү.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй бир катар **милдеттер** коюлду:

1. жалпы тил илими, когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу өңдүү илимий тармактар жаатындагы илимий көз караштар, концепциялар менен таанышып чыгып, аларды системалаштыруу аркылуу бул багыттагы илимий-теориялык жоболорду, категорияларды, ыкмаларды, методдорду изилдөө ишибиздин объектисине ылайык максаттуу пайдалануу;

2. кыргыз жана англис тилдериндеги тилдик бирдиктердин материалдарынын негизинде «аял» концептинин когнитивдик мазмунун ачып берүү;

3. «аял» концептинин талаалык структурасынын түзүлүшүн сунуштоо менен, анын борборун жана жакабелин түзгөн тилдик каражаттардын чегин,

структурасын жана санын аныктоо;

4. «аял» концептине байланыштуу лексика-фразеологиялык, паремиялык бирдиктерге когнитивдик-семантикалык талдоо жүргүзүү менен, аларды маанилик топтоого бөлүштүрүү; эркин ассоциативдик эксперименттин же сурамжылоонун негизинде тилди колдонуучулардын (респонденттердин) ан-сезиминде “аял” концептинин мазмунун түзүп турган тилдик каражаттарынын колдонулуу жыштыгына карап, аларды системалаштыруу жана иликтөө;

5. «аял» концептисинин кыргыз жана англис тилдеринин лексикалык-фразеологиялык жана паремиялык бирдиктер аркылуу репрезентацияланышындагы айырма-жалпылыктар менен окшоштуктарды белгилөө, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү жана алардын которулушундагы мыйзам ченемдүүлүктөргө, принциптерге жана теориялык моделдерге карата автордук позицияны билдирүү;

6. «аял» концептине түз же кыйыр байланышкан тилдик каражаттардын которулушунда экстралингвистикалык каражаттардын тийгизген таасирин ар тараптуу иликтөө жана эквивалентсиз лексиканы которуунун теориялык негиздерине таянуу менен, которуу тажырыйбасындагы типтүү кырдаалдарды конкреттүү тилдик материалдар аркылуу иллюстрациялап берүү.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептинин когнитивдик мазмунун түзүп, аны репрезентациялаган лексика-фразеологиялык, паремиялык каражаттардын, англис жана кыргыз тилдеринин мисалында концептуалдык деңгээде изилденүүсү, ошону менен эле бирге сөз болуп жаткан тилдик каражаттардын которулушунда экстралингвистикалык релеванттуулуктардын маанилери аныкталып, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктердин себебинин изилдениши, алардын эквиваленттерин табуу менен альтернативдүү котормо варианттарынын сунушталышы изилдөө ишинин жаңылыгын түзөт.

Илимий иштин практикалык баалуулугу. Изилдөө ишинен алынган тыянак-натыйжаларды тектеш жана тектеш эмес тилдердин салыштырма типологиясы, кыргыз жана англис тилдеринин лексикологиясы жана фразеологиясы, когнитивдик лингвистика, лингвوماданият таануу, психолингвистика, котормонун теориясы жана практикасы, корпустук лингвистика дисциплиналары боюнча лекциялык курстарды, практикалык, семинардык сабактарды өтүүдө колдонууга болот. Мындан тышкары изилдөөнүн натыйжалары саналып өткөн багыттар боюнча квалификациялык иштерди аткарууда, изилдөө иштерин жүргүзүүдө теориялык материал катары кызмат кылат.

Илимий изилдөөнүн коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. «Аял» концептинин семантика-когнитивдик өңүттөн изилдениши

анын номинативдик талаасына кирген тилдик каражаттардын жана алардын тилдик репрезентанттарынын маанилерине кыргыз жана англис тилдериндеги тиешелүү сөздүктөргө таянуу аркылуу лексикографиялык анализ жүргүзүү менен анын түшүнүк белгилерин, ошондой эле аталган концептти менталдык бирдик катары аныктап турган когнитивдик белгилерди аныктоо этаптарын өзүнө камтыйт.

2. «Аял» концептиси предметтик, образдык, аксиологиялык компоненттерден турган көп катмарлуу концепт катары эсептелинип, анын мотивациялык белгилери кыргыз жана англис тилдеринде сөздөрдүн этимологиясын, тарыхый маанилерин изилдөө менен шартталат.

3. «Аял» концептисинин образдык белгилеринин кыргыз жана англис тилдеринин паремиялогиялык бирдиктери, метафора, метонимия, эпитет жана гипербола өңдүү көркөм сөз каражаттары аркылуу берилиши, айырма-жалпылыктар кыргыз жана англис маданиятындагы спецификалык жагдайлар аркылуу аныкталат. Андан сырткары «аял» концептинин когнитивдик белгилери, атап айтканда, аялдын кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, кыял жоругу, сырткы келбети, физиологиялык, улуттук өзгөчөлүктөрү конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында лингвопсихологиялык, лингвмаданий өңүттөрдөн комплекстүү иликтөөгө алынышы керек.

4. «Аял» концептисинин кыргыз жана англис тилдеринин негизинде изилдөөдө семиотикалык белгилери ар кандай тилдик каражаттар аркылуу экспликацияланат.

5. Кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептинин аныкталган когнитивдик белгилеринин семантикалык талаанын борборунан же анын жака белинен орун алуу принциби ар кандай когнитивдик структураларга (фрейм, сценарий, когнитема ж.б.), ошондой эле эркин ассоциативдик сурамжылоолорго да таянуу аркылуу реализацияланат жана алар которуунун ыкмаларынын тандалып алынышын өбөлгөлөйт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө, жалпылоо жана ошондой эле котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасиринин көрсөтүлүшү тектеш эмес тилдердеги «аял» концептине тиешелүү тилдик каражаттардын которулушунда котормого кириптер болгон тилдердин өзгөчөлүктөрүн конкреттүү тилдик фактылардын негизинде көрсөтүлүшү изденүүчү тарабынан жекече аткарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча республикалык, регионалдык, илимий теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн маңызын чагылдырган 12 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда

РИНЦ системасында индекстелүүчү илимий басылмаларда 8 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 174 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык иште коюлган милдеттердин аткарылыш ырааттуулугуна шайкеш келет. Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап **“Азыркы тил илиминдеги концептологиялык изилдөөлөрдүн теориялык негиздери жана аны изилдөөчүлөр”** деп аталып 3 параграфтан турат. Когнитивдик изилдөөлөр элдин маданий эс тутумунда калыптанган универсалдуу тажрыйбаны таанып билүүгө багытталып, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын терең түшүнүүгө жол ачат. Бул бапта изилденип жаткан темага байланыштуу жарык көргөн адабияттарга байкоо жүргүзүлүп, изилдөөнүн зарылчылыгы негизделип, тилдин азыркы учурдагы антроборбордук парадигмасындагы когнитивдик лингвистиканын абалы сыпатталат. Когнитивдик лингвистикадагы концептти изилдөөнүн азыркы абалы, концептуалдык талаа түшүнүгү жана концептуалдык талдоонун ар түрдүү жолдору, ыкмалары илимий-теориялык планда сыпаттоого алынды. Ошондой эле концептуалдык изилдөө боюнча ата мекендик, чет өлкөлүк жана россиялык окумуштуулардын эмгектерин анализдөө менен бирге «аял» концептинин батыш маданияты менен кыргыз маданиятындагы изилдөө маалыматтарынын кандай деңгээлде жүргүзүлгөндүгүн толук маалымдоо менен концептология маданият аспектисин, психолингвистикалык жана когнитивдик деңгээлде кандай изилдөөлөр бар экендиги жөнүндө маалымат берилди.

1.1. Когнитивдик тил илиминин негизги багыттары жана анын теориялык негиздери. Бул параграфта дүйнөлүк жана кыргыз илимпоздорунун эмгектерине талдоо жүргүзүлдү. Орус окумуштуулары когнитивдик лингвистиканын эки ири багытын ажыратып айтып келет: 1) лингвокогнитивдик багыт; 2) лингвомаданий багыт.

Азыркы учурдагы антропоборборлуу парадигманын эки багытын б.а., лингвомаданият таануу жана когнитивдик лингвистика багыттарынын бир канча жалпылыктары бар экендигин окумуштуулардын эмгектеринин негизинде М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева белгилешкен, ал жалпылыктарды окумуштуу У. Камбаралиева өзүнүн «Когнитивдик тил

илими» (2019) аттуу монографиясында төмөнкүчө белгилеп кеткен.

1. Когнитивдик тил илими, лингвомаданият таануу экөө тең интегративдик өнүгүү реалдаштырышат.

2. Антропоцентрлүү парадигманын өзгөчөлүктөрүнө ылайык, эки багыт тең «тил жана адам» деген диадада тилди изилдөө менен байланышкан. Бирок ал диада бул эки багытта ар башкача формаларга ээ болот. Когнитивдик тил илиминде тил маалыматты кодго айландырууда жана трансформациялоодо роль ойноочу когнитивдик механизм катары изилденет, ал эми лингвомаданият таанууда тил-маданият феномени, улуттун маданий кодун сактоочу казына катары каралат. Башкача айтканда, «тил жана адам» аттуу диада когнитивдик тил илиминде «тил-адам-таанып билүү» триадасына айланса, лингвомаданият таанууда «тил-адам-маданият» аттуу триадасына айланат. Когнитивдик тил илими тилдин когнитивдик функциясына, ал эми лингвомаданият таануу маданий функциясына көңүл бурат.

3. Эки багыт тең дүйнө сүрөтүнө жана анын варианттарына чон маани беришет. Когнитология үчүн дүйнө сүрөтүнүн калыптаныш механизми жөнүндө маселе приоритеттүү болсо, лингвомаданият таануу жаатындагылар үчүн дүйнө сүрөтүнүн улуттук-маданий спецификасы, өз алдынчалуулугу маанилүү деп эсептелет.

4. Эки багыт тең адамдын аң-сезимине таянышат, анткени тил менен маданияттын өз ара аракетин аң-сезимде аткарылат, ошондой эле кайсы гана лингвомаданият таануу изилдөөсү болбосун, ал ошол эле учурда когнитивдик изилдөө да болуп саналат [У. Камбаралиева, 2019].

Жыйынтыктап айтканда, когнитивдик лингвистика тил менен ой жүгүртүүнүн татаал байланыштарын изилдейт, ал – андап туюу процессин, ага байланыштуу адамдын мээсинин маалыматты кабылдоо, аны иштеп чыгаруу (лексикалаштыруу), акыл-эсте сактоо маселелерин изилдөөчү илим жана элдин ой-пикири, көз карашынын жыйындысынан турган, өз мазмунуна менталдык маалыматты камтыган бирдик.

1.2. Концепт – когнитивдик тил илиминин негизги бирдиги жана анын изилдениши. Когнитивдик тил илими (КТИ) бир канча илимдердин өз ара аракеттешүүсүнөн жана байланышынан пайда болгон. КТИнин негизги булагы катары- когнитивдик илимди кароого болот. Ал эми **концепт**- бул когнитивдик тил илиминин негизги бирдиги, ал - ой жүгүртүүчү, байкоо жүргүзүүчү мүнөзгө ээ болгон категория, анын бул өзгөчөлүгү изилдөө иштерде кеңири мейкиндикти жаратты. Когнитивдик, лингвомаданий багытта концептти изилдөөдө чет элдик жана россиялык төмөнкү илимпоздор алектенишкен: Ж. Р. Андерсон, Т. Р. Андерсон, Л. В. Барсалоу, Б. Шварц (1987), С. Шифер, С. Стил, Р. Джакендофф, Ж. Лакофф, А. Вежбицкая, Д. С. Лихачев, В. В. Колесов, Ю. С. Степанов, Е. С. Кубрякова, В. Н. Телия, Р. М.

Фрумкина, В. И. Карасик, З. Д. Попова, М. В. Пименова, И. А. Стернин, В. А. Маслова, Л. О. Чернейко ж.б.

Кыргызстандык тилчи-когнитологдор да бул жаңы тармак менен алектенишип, ага бир топ салым кошуп жатат. Когнитивдик лингвистиканын, лингвوماданият таануунун идеялары, методдору жана категориялары тилдин айрым орчундуу маселелери изилдөөдө колдонулуп, алгылыктуу натыйжалар алынууда. Ал эми психолингвистикалык багыт болсо, эс тутумдун, көңүл буруунун, сезимдин, маалыматты ачыкка чыгаруунун, логикалык ойлонуунун, элестетүүнүн маселелери менен байланышат.

1.3. Концепт жана анын типологиясы. Когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси – концепт, ага сөздүктөрдө түрдүүчө аныктамалар берилет. *Краткий словарь когнитивных терминов* (1996) сөздүгүндө, “Концепт – биздин аң-сезимибиздеги жана маалыматтык структурадагы менталдык жана психикалык каражаттарды түшүндүрүүдө кызмат аткарган термин. Ал адамдын билимин жана тажрыйбасын чагылдырат. Иште берилген аныктамалардын баары концепттин ар түрдүү жактарын психолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн (жалпы, логикалык, философиялык, маданий, когнитивдик) ачып берет.

Окумуштуулар концептилердин ар кандай түрлөрүн белгилешет, алардын пикирлери боюнча концептилер бир тектүү нерселер болуп эсептелинбейт. Ошондуктан мазмунуна жана абстракциялануу деңгээлине жараша концепттерди бир канча типтерге бөлүштүрүшөт: элестөө, схема, түшүнүк, фрейм, сценарий (скрипт), гештальт. Мисалы: **фрейм** жана **сценарий** түшүндүрмөлөрүн карап көрөлү.

Фрейм – статикалык түшүнүктү (кыймылсыз кырдаалдык элести), ал эми **сценарий** – динамикалык түшүнүктү (кыймыл-аракеттүү кырдаалдык элести) иерархиялык мүнөздө чагылдыруучу түзүлүш. **Фрейм** (англ. frame – “скелет”, “каркас”, “рамка”) – реалдуу жагдайда кыймылдын схемасын өзүнө камтуучу, табигый эмес интеллекттеги билимдерди көрсөтүү ыкмасы. **Фрейм** түшүнүгүн алгач ирет Марвин Минский мейкиндик түшүнүктөрүн кабыл алуудагы билимдердин структурасын аныктоодо киргизген. **Фреймдин** түзүлүшүнө кырдаалдык ырааттуулукту чагылдырган кутучаларды колдонуу мүнөздүү. Белгилүү бир концепт фреймдин өзөгүн түзөт. Өзөк фреймди айланта, же биринин артынан бири келүүчү ырааттуулукта кутучалар жайгашат. Өзөк фрейм менен кутучалар маанилик жактан өз ара тыгыз байланышып, бир бүтүндүктү түзөт. Фрейм – маданий маалымат камтылган кырдаалды, көрүнүштү схемалаштырып берүүгө ыңгайлуу түзүлүш. Тил каражаттары менен туюндурулган байланыштуу фрагмент, кырдаалдар фрейм алкагындагы кутучаларга биринин артынан бири келүүчү ырааттуулукта жайгаштырылат. Мисалы, сүйүнчү фрейминин кутучаларын

«жакшы кабар», «белек» деген түшүнүктөр түзөт. Себеби *сүйүнчү* деген сырдык сөздү уккан кыргыз адамынын акылында эң биринчи «жакшы кабар» деген түшүнүк пайда болуп, сүйүнчүнү айткан жана уккан адам «белекти» эстейт [Төлөкова, 2012].

Сценарий. Концептке мүнөздүү статикалык түшүнүктөрдөн фрейм кутучалары жаралса, динамикалык түшүнүктөрдөн сценарий кутучалары жаралат. Өзөк сценарий менен анын кутучалары кайсы бир кырдаалдын жүрүшүн чагылдырат. Алсак, сөйкө салуу сценарийинин кутучалары: «баланын туугандарынын сөйкө салуу аземине кыздын үйүнө келүүсү», «байбичелердин, аялдардын, кыз-келиндердин катышуусунда кызга сөйкө салуусу», «ак бата берилип, ак жоолук салып кызды энчилеп алуусу» деген кыймылдуу эпизоддордон турат.

Жогорудагы изилдөөлөргө таянуу менен концепт-маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, анын маанилик көлөмүндө түшүнүк, фрейм, сценарий, гештальт, пропозиция, прототип, элес, символ, ж.б. семантикалык категориялар орун алган.

Экинчи бап «**Аял» концептин изилдөөнүн методологиялык негиздери жана ыкмалары**» деп аталат. Бул бапта изилдөөнүн объектиси жана предмети, иликтөөнүн методологиялык негиздери жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептиси эсептелет.

Илимий изилдөөнүн **предмети** болуп «аял» концептине таандык, аны репрезентациялоочу когнитивдик, тилдик каражаттар саналат.

2.1. Изилдөөнүн негизги методдору, аспектилери жана «аял» концептисинин талаа структурасынын борбору менен жакабели. Аялга байланыштуу тилдеги лексика-фразеологиялык, паремиялык бирдиктерге когнитивдик-семантикалык талдоо жүргүзүү менен ага этимологиялык анализ берүү жана ассоциациялык сурамжылоонун негизинде «аял» концептинин тилдик каражаттарынын жыйынтыктарын жана алардын когнитивдик интерпретацияларына талдоо жүргүзүүдө **маалыматтарды чогултуу жана иштеп чыгуу ыкмалары**, сыпаттоо, байкоо, топтоштуруу, моделдештирүү (когнитемалардын негизинде), саноо ж.б. изилдөө усулдары колдонулат.

Системага салуу, топтоштуруу ыкмасынын негизинде кыргыз жана Британ аялдарынын улуттук менталитетин чагылдырган этномаданий түшүнүктөр топтоштурулду. «Аял» концептин аныктоонун эң негизги ыкмасы болуп **концептуалдык ыкма** саналат. «Аял» концептиси базалык концептилердин катарына кирип, кеңири перифериялык зонага ээ. Ал жалпы аялзатын, жеке адамды, алардын кыял-жоругун, өң-түсүн, кыймыл-аракетин, маданиятын, түшүнүк белгилери аркылуу алардын өзгөчөлүктөрүн атоодо

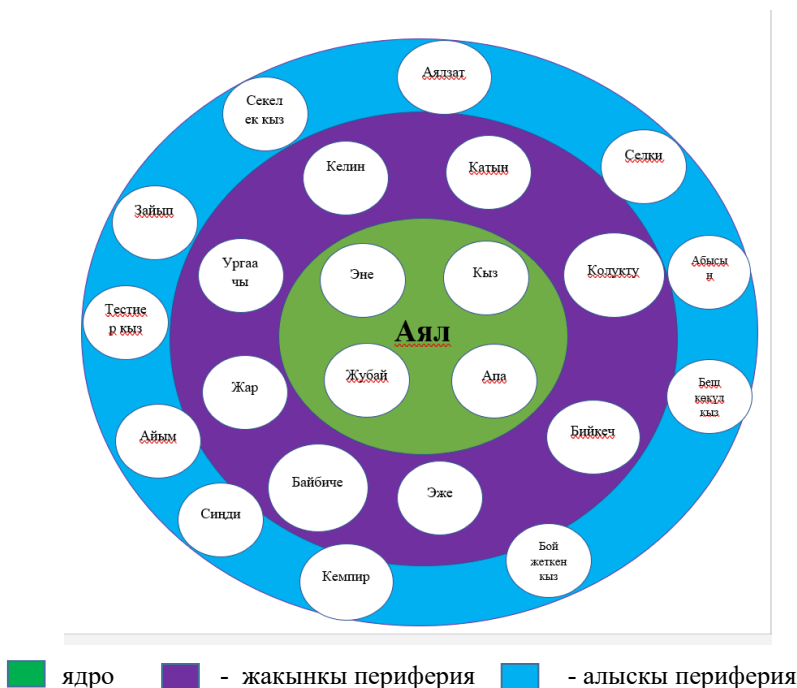
колдонулуучу лексикалык бирдиктердин баарын камтыйт. Иликтөөдө кыргыз тилинин лингвистикалык корпусун да пайдаландык жана «аял» концептине жалпы **түшүнүк белгилерине** берилген мүнөздөмөрү бир нече сөздүктөрдүн негизинде берилди.(Таблица-2)

Таблица -2

№	Сөздөр	А.Акматалиев, Кыргыз тилинин сөздүгү, Бишкек, 2015.	Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1969-ж.) Ж.Шукүров	Э.Абдуллаев, Д.Исаев, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, Хусейн Карасаев “Карасай сөздүк”, Бишкек, 1996-ж.,	К.Сейдакматов “Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү”, 1988.	О.Каратаев, С.Эралиев “Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк” 2005.	Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010.	Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. 5100 сөз /1986.	Русско-кыргызский словарь: 51 000 слов / под ред. К.К. Юлашина.	Кыргыз тилинин корпусдук лингвистикасы
1	Аял	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Зайып	+	+	+	+	+	+	+		+
3	Ургаачы	+	+	+	+		+	+		+
4	Эне	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5	Колукту	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Жар	+	+	+	+		+	+	+	+
7	Жубай	+	+	+	+		+		+	+
8	Байбиче	+	+	+	+	+		+		+
9	Апа	+	+	+		+			+	
10	Катын	+	+		+		+	+		+
11	Кыз	+	+	+	+		+	+	+	+
12	Секелек кыз	+		+	+			+		+
13	Селки	+	+	+	+		+	+		+
14	Бийкеч	+	+	+	+			+		+
15	Келин	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16	Кемпир	+	+	+	+	+		+		+
17	Бой жеткен кыз	+		+				+		+
18	Беш көкүл кыз	+	+	+	+	+	+	+		+
19	Эже	+	+	+	+		+	+		+
20	Синди	+	+	+	+		+	+	+	+
21	Тестиер кыз		+	+	+			+	+	+
22	Айым	+	+	+	+		+	+		+
23	Абысын-ажындар	+	+		+			+	+	+
24	Аялзат	+	+	+	+		+			+
25	Карындаш	+	+	+	+	+	+	+	+	

«Аял» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин борборунда жана жакабелинде тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 25 микроталааны белгилеп көрсөтүүгө жол берди. (Таблица-2.1.)

Таблица-2.1.

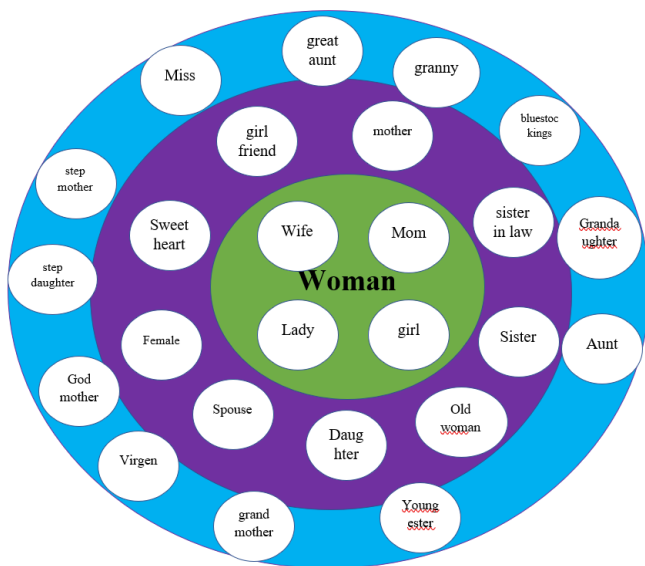
«Woman»/«Аял» сөзүнүн англисче этимологиясына кайрылсак бул сөздүн жазылышы азыркы учурдагы англис тилине тийиштүү (Modern English). Old English *wīfmon*, *-man*, *a formation peculiar to English, the ancient word being wife*. Концептуалдык ыкма аркалуу англис тилиндеги «Woman»/«Аял» концептинин ачкыч сөзү болгон *female*, *wife*, *woman*, *ургаачы*, *аялы*, *аялзат* сөздөрүнүн англисче этимологиясына кайрылабыз. Бул сөздүн «Woman»/«Аял» жазылышы азыркы учурдагы англис тилине тийиштүү (Modern English). «Woman»/«Аял» концептин берген лексикалык бирдиктердин маанилерин изилдөө үчүн англис тилиндеги бир нече сөздүктөрү колдонулду. Англис тилинде дагы «аял» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин борборунда жана жакабелинде тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 25 микроталааны белгилеп көрсөттүк. (Таблица -2.2.,2.3.)

Таблица - 2.2.

№		Websters Dictionary of English Usage (1980)	American Heritage Dictionary of the English Language, 5th Edition. [Electronic resource]	Chamber's etymological dictionary of the English language / ed. by J. Donald. – London & Edinburgh: W. & R. Chambers, Темиралиев А.К. “Кыргызча-англисче- орусча сөздүк” Бишкек, 2014	Etymology-online.com. [Electronic resources]. URL: http://www.etymology-online.com/son (accessed 03.04.2021).	Skeat Walter W. A Concise Etymological Dictionary of the English Language. – Oxford University Press, Flv, House	Oxford English Dictionary түшүндүрмө сөздүгү, 1993, USA,	Oxford Dictionary, 2000, Oxford University Press, 2000	Oxford English Dictionary, second edition, Oxford University Press, 1989	Webster' Colledge Dictionary, 1989
1	Woman/Аял	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Wife/Зайып	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Female/Ургаачы	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4	Spouse/(old English)	+	+	+	+	+				
5	Lady (a woman of the wealthy class)	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Maiden – a girl/кыз	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Virgen – unmarried/ девичий/турмуш - ка чыкпаган	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	Old woman/ улгайган аял	+	+	+	+	+	+		+	+
9	Mom/апа	+	+	+	+	+		+		+
10	Sister/эже	+	+	+	+	+	+	+	+	
11	Daughter/ Кыз	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11	Sweetheart/сүйүк -түүсү	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12	Youngester/Секе- лек кыз	+		+	+	+		+	+	+
13	girle (middle English)/кыз	+	+	+	+		+	+		+
14	girlfriend/дос кызы	+	+	+	+			+		+
15	bluestockings - female intellectual/ ургаачы	+	+	+	+	+	+	+	+	+
16	sister in law/ кайын сиңди	+	+	+	+	+	+	+	+	+
17	Aunt/жеңе	+		+	+	+	+	+	+	+

18	grandmother (granny)/чон эне	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
19	Great aunt/улуу жеңе/тажеңе	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
20	God mother/ Умай эне	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21	Granddaughter/ небере кыз		+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	step daughter/ өгөй кыз	+	+	+		+	+	+	+		+
23	step mother/ өгөй эне	+	+		+	+	+		+	+	+
24	Poetess-акын аял	+	+	+		+	+	+			+
25	Miss/кыздарга Misses/турмуш- ка чыккан аялдарга	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Таблица - 2.3.

■ - ядро ■ - жакынкы периферия ■ - алыскы периферия
(жакынкы жана алыскы жака бели)

Entries related to **woman** (Аял сөзү менен келген сөздөр) chairwoman/ жетекчи аял, charwoman/ күйөрман аял, clergywoman/дин кызматчысы, gentlewoman/эркектей аял, horsewoman/ домохозяйка/ уй аялы, irishwoman/ ирландиялык аял, lady/ айым, laywoman/ жөнөкөй аял, saleswoman/ сатуучу

аял, wife/аялы, womanhood/ аялдык, womanish/аялдык, womanize/аялдыкка алуу, womankind/аялзаты, womanly/аялдык, women/аялдар, wonder woman/керемет аял ж.б.

2.2. «Аял» концептин иликтөөдөгү илимий-изилдөөнүн ыкмалары.

Бул илимий-изилдөөдө концептуалдык ыкма, маалыматтарды чогултуу жана иштеп чыгуу ыкмалары, сүрөттөп берүү ыкмасы, сыпаттоо, байкоо, талдоо, сурамжылоо жүргүзүү, топтоштуруу, моделдештирүү (когнитемалардын негизинде), саноо, тилдик талааны талдоо, системага салуу, топтоштуруу ыкмасы ж.б. ыкмалар колдонулду.

Мисалы: Ачкыч сөзүнүн чечмелеништерин анализдөө ыкмасынын негизинде “аял” концептинин номинанттарынын жалпы курамын аныктоодо колдонулуучу ыкмаларга токтолобуз. Анда биз аял затын атоодо кыргыз жана англис маданиятынын өзгөчөлүктөрүн көрө алдык. «Аял» концептин аныктоонун эң керектүү ыкмасы болуп **концептуалдык ыкма** саналат.

Россиялык белгилүү когнитолог-концептологдор З. Д. Попова жана И. А. Стернин «Когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири катары мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында ачкыч сөзүнүн чечмелеништерин анализдөө ыкмасын сунушташкан. Биз бул ишибизде **концептуалдык ыкма аркылуу** кыргыз жана англис тилдериндеги «Аял/ Woman» концептинин ачкыч сөзү болгон *аял/woman, жар/wife, айым/lady, ургаачы/female*, лексемаларынын ар кыл сөздүктөрдөгү чечмелеништерин белгилеп көрсөтүүгө аракет кылмакчыбыз.

Салыштыруу ыкмасынын негизинде «аял» концептинин кыргыз жана англис тилдериндеги сөз жана сөз айкаштарынын берилишине андагы окшоштуктарды, өзгөчөлүктөрдү жана тилдик семантикалык универсалийлерди системалаштырып чыгууга мүмкүндүк алынды. Мисалы: “*Ак жоолук*”, “*ак элечек*” деген сөздөр кыргыз маданиятына гана тиешелүү сөздөр. Кыргыздарда үй-бүлө куруу сунушун аял киши билдирбейт, ал эми Британ маданиятында үй-бүлө курууда аял биринчи болуп турмуш курууну сунуштаган учурлар кездешет. (Таблица 2.4.,2.4.1.)

Лингвистикалык корпустук иликтөө ыкмасынын негизинде жаңы техникалык каражаттардын өнүгүүсү менен жаңы багыт катарында корпустук лингвистика пайда болду, анда маалыматтардын (тексттердин) лингвистика корпустарынын жалпы түзүлүш принциптери заманбап компьютердик технологиялар аркылуу колдонулуп иштелип чыгат. Корпустук лингвистикалык иликтөөдө квантитативдик жана статистикалык ыкмалардын негизинде, бир топ натыйжаларды, маалыматтарды алдык. Семантикалык структураны изилдөөдө корпустук лингвистикалык иликтөөнү кошконубузда сөздөрдүн семантикалык структурасынын өзгөчөлүктөрү кеңири жана толук ачылып берилет. Корпустук лингвистиканын негизинде мисалдар жана натыйжалар алынды.

2.3. «Аял» концептинин лексикалык, фразеологиялык жана паремиологиялык бирдиктерде берилиши

«Аял» концептинин психологиялык жана лингвомаданият жактан изилдөөдө тилдик талааны анализдөө ыкмасы колдонулду, б.а. кыргыз жана англис тилдеринде ассоциативдик (психологиялык) сурамжылоо жүргүзүлдү. «Аял» концептин образдык мазмунун ачып берүү максатында жүргүзүлгөн кыргыз тилиндеги ассоциативдик экспериментке Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин 160 окутуучулар курамы жана бакалавр багытында окуган 3-4- курсунун 145 студенти, жалпысынан 305 адам респондент иретинде тартылган. Сурамжылоого англис тилинде берүүгө жалпысынан 174 адам респондент иретинде тартылган. Сурамжылоонун жыйынтыгы Тиркеме-3тө берилет.

«Аял» концептинин фразеологизмдерде берилиши. Топтоштуруу, классификациялоо, моделдештирүү ыкмаларынын негизинде «Аял» концептине таандык, анын *кандай аял?* деген суроого жооп берген сын атооч маанисиндеги, б.а. жалаң сын атоочтук фразеологизмдерди, аялдын образдык белгилерин б.а. кыял жоругун, жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн чагылдырган, анын адилеттүүлүгүн, чынчылдыгын, жаш өзгөчөлүгүн, саламаттыгын, коомдогу ордун, ажарлуулугун ж.б. оң, терс сапаттарын билдирген бир нече сын атоочтук фразеологиялык айкаштардын тематикалык түрлөрү аныкталып, алар системалаштырылды жана топторго бөлүштүрүлдү (Таблица - 2.5.) жана алар англис тили менен салыштырылып, андагы окшоштуктар, өзгөчөлүктөр аныкталды. (Тиркеме-4)

Таблица -2.5.

Кандай аял деген суроого жооп берген сын атоочтук фразеологизмдердин топтору	Саны
1. Аялдын терс жактарын, катаалдыгын, таш боордугун, митаамдыгын, куулугун билдирген сын атоочтук фразеологизмдер	19
2. Аялдарга, кыздарга гана мүнөздүү	20
3. Аялдардын жалпы оң сапаттарын берген фразеологизмдер	29
4. Аялдардын эпчилдигин, мыктылыгын, тындыгын билдирген фразеологизмдер	24
5. Аялдын сырткы келбетин туюндуруучу фразеологизмдер	14
6. Аялдын мамилелерин билдирүүчү фразеологизмдер	16
А). Он мамилелерди билдируучу фразеологизмдер	
Б). Терс мамилелерди билдирүүчү фразеологизмдер	17
7. Жаш өзгөчөлүктөрүн билдирген фразеологизмдер	13

«Аял» концептинин паремиологияларда берилишин изилдөөдө бул концептиге таандык кыргыз элинин макал-лакап жыйнактарынан бүтүндөй

иргеп алуунун негизинде маалыматтардын топтому түзүлдү. Бул изилдөөнүн натыйжасында 169 кыргыз тилиндеги проverbsиалдык бирдиктер 4 төмөнкүдөй өздөрүнүн мүнөздүү белгилерине жараша топторго топтолду. 1. Кыз баланы, аял кишини тарбиялоодо колдонулган макал-лакаптардын саны -65 макал; 2. Аялзатын даңазалаган макал-лакаптар- 52; 3. Аялзатынын оң сапатына тиешелүү макал-лакаптар-14; 4. Аялзатынын терс сапатына тиешелүү макал-лакаптар-38.

Үчүнчү бап «**Аял» концептинин кыргыз, британ маданияттарында берилиши жана концептуалдык түшүнүктөрдү туюндурган тилдик каражаттарды которуунун маселелери**» деп аталат. Мында эки түрдүү маданиятта, тектеш эмес тилдерде “аял” концептинин практикада кандайча реализацияланышын көрсөтүү максатында практикалык мисалдар, таблицалар, фреймдер менен көрсөтүлүп, анын табияттагы, коомдогу түрдүү функциялары берилди. Андан сырткары корпустук лингвистиканын негизинде ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрү белгиленип, андагы айрым универсалдуу көрүнүштөрдү да көрүү мүмкүнчүлүгү каралды.

3.1. Аял” концептинин түшүнүк берүүчү, мотивдештирүүчү, образдык, символдук белгилери.

“Аял” концептин изилдөө компоненттери катары эсептелген концептуалдык структуралык белгилери 1) түшүнүк берүүчү, 2) мотивдештирүүчү, 3) образдык жана 4) символдук белги берүүчү тутумдары орус окумуштуусу М. В. Пименованын изилдөө теориясынын негизинде кыргыз жана англис тилдеринин лексикалык, фразеологиялык жана паремиологиялык каражаттардын, тилдик иллюстрациялардын мисалында изилденди.

1) «Аял» концептинин мотивдештирүүчү белгилери катары этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө берилген «Аял»/«Woman» сөзүнүн маанилери эсептелет. Мотивациялык белги берүүчү сөздөргө турмуштагы, дүйнө таануудагы “аял” концептисине тиешелүү болгон айрым бир фрагменттерди көрсөткөн сөздөр кирет. 2) «Аял» концептинин түшүнүк берүүчү белгилери сөздүктөрдө так жана даана берилет.

3) «Аял» концептинин образдык белгилери жана 4) символикалык (семиотикалык) белгилери аныкталып, мисалдар топтоштурулду жана изилденди.

3.2. «Аял» концептинин кыргыз маданиятында берилиши жана анын өзгөчөлүктөрү. Бул бөлүмдө аял концептинин кыргыз маданиятында берилишине Ч.Айтматовдун чыгармаларынын жана Манас эпосундагы аялдардын образын берген мисалдардын, корпустук лингвистикадан алынган мисалдардын негизинде лексикалык, фразеологиялык бирдиктер, макал-лакаптар менен келишинин семантикалык жактарын изилдөө менен кыргыз маданиятына гана таандык өзгөчөлүктөр талдоого алынды.

«Аял» концептине таандык б.а. анын образдык белгилерин берген сын атоочтук фразеологизмдерди, аялдын кыял-жоругун, жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн чагылдырган, анын адилеттүүлүгүн, чынчылдыгын, жаш өзгөчөлүгүн, саламаттыгын, коомдогу ордун, ажарлуулугун ж.б. оң жана терс сапаттарын билдирген бир нече сын атоочтук фразеологиялык айкаштардын тематикалык түрлөрүн аныктап, мисалдарын топтоштуруп, сөздүктөрдүн негизинде берүүгө аракет жасадык. Мисалы: *Абийири айрандай төгүлүү* - кимдир бирөөнүн айыбы ачылып, эл алдында маскара болуп, катуу уятка калгандыгын туюндурат - *Be embarrassed in front of others* деп англис тилине которулган маанисин алдык. Англис тилинде мындай маанини берген фразеологиялык бирдикти сөздүктөрдөн да кезиктире албадык. *Ак кол, ак чүч* - эч бир оор иш кылбай, үй ичинде деле түйшүктүү иш жасабай, өз боюна гана карап, жасанып, боёнуп отурган эрке айымдарга карата айтылат, *sissy* англисче котормосу (белоручка - орусчасы); *тили буудай кууруу* - такылдап кыйын сүйлөө, чеченсип сүйлөө. *Woman of mile long tongue /Chatterbox*. Бул жерде эки тилде тең фразеологиялык бирдик катары келди [Осмонова, Конкобаев, 2015].

Ишибиздин бул бөлүмүндө “Аял” концептинин бата берүү, алкоо сөздөрүнө, макал-лакаптарга талдоо жүргүзүп көрдүк. Кыргыз тилиндеги паремиялогиялык сөз айкаштары (макал-ылакаптар) үй-бүлөлүк мамилелердин ар башка жактарын көрсөтөт. Мисалы: “*Бактылуу бол*”, “*бала-бакыралуу бол*”, “*этек-жеңин жайылсын*” деген мааниде айтылган алкоо. Келинге бата: “*Алдыңды бала бассын, Артыңды мал бассын. Ак жоолугуң башыңан түшпөсүн, ообосун, Алганың менен тең кары, Келин ак жолтой болсун, Көшөгөң көгөрсүн, Келген жери жайлуу болсун!*» – деп берилет. *Бешик бооң бек болсун!* – жаңы төрөлгөн баланын апасын куттуктоо маанисинде колдонулат. Кыз баланы, аял кишини тарбиялоодо колдонулган макал-лакаптар мисалга алынды. Кыргызда эзелтен эле “*Аял – үйдүн куту*” деп эсептелет. “*Жакишы аял, жарым ырыс*», “*Жакишы жар-жокту бар кылат, үзүлгөндү улайт, чачылганды жыйнайт*», “*Аял жакишы – эр жакишы, вазир жакишы – кан жакишы*», “*Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт*», “*Жакишы эненин перзенти*» сыяктуу накыл кептер аялдын жар, эне катары үйдө, коомдо, эл ичинде канчалык баркы жогору экендигинен кабар берет. Бул иште кыргыз жана англис тилиндеги аял концептин берген көптөгөн макалдар, учкул сөздөр изилденди, алар тиркемелерде көрсөтүлдү.

«Аял» концепти кандайча ассоциацияланат? (Сурамжылоонун жыйынтыгы). Эмгектин бул бөлүгүндө өткөрүлгөн ассоциативдик (психологиялык) сурамжылообуздун жыйынтыгы берилет. Сурамжылоонун натыйжасында аялдын образдык, түшүнүк белгилерине дагы кошумча маалыматтар топтолду. Сурамжылоонун жыйынтыктарын когнитивдик

интерпретациялагандан кийин кыргыз жана англис тилдеринде “аял/woman” концептинин когнитивдик белгилерин жалпылоо мүмкүн болду.

3.3. «Аял» концептинин британ маданиятында берилиши жана анын өзгөчөлүктөрү. Аялдар коомдо ар кандай маанилүү ролдорду багынтып келе жатканына карабастан, көптөгөн маданияттарда, өзгөчө, чыгыш маданиятында эркектин басымдуулугу жана эркектерге таандык касиеттер: бийлик, күч, максаттуулук жогору бааланат. Ошол эле учурда каралып жаткан эки тилде тең жалгыз бой аялдарга карата терс көз караштардын бар экенин тана албайбыз, англис тилинде күйөөгө чыкпай жүргөн кыздарды *old maid* деп атап, аларга орто жашка чыккыча өз теңин таба албаган кыз деп терс мамиле кылышат, орус тилинде *старая дева* дешсе, ал эми кыргыз тилинде *кара далы кыз* деп аларга болгон кандайдыр бир жаман (дайыма заар ж.б.у.с.) сапаттардын ээси катары карашат. Мындай кыздардын англис тилинде дагы *spinster* деген аталышы кездешет. Бул күйөөгө чыкпай жүргөн, келечеги жок деген мааниде. Мындай жүрүм-турум үй-бүлөнү жана үй-бүлөлүк бакытты бийик туткан маданий, улуттук нормаларга туура келбеси тилдик семантикада да өз изин калтырып келет. Англис тилиндеги ар түрдүү аялдардын образдарын ачып берген чыгармалардан алынган мисалдар колдонулду. Теодор Драйзердин “Женни Герхарт” (Theodore Dreiser «Jennie Gerhardt»); Шарлотта Бронтенин «Джейн Эйр» (Charlotte Brontë «Jane Eyre»).

3.4. «Аял» концептисине байланышкан тилдик каражаттарды которуунун айрым теориялык жана практикалык маселелери.

Котормонун экстралингвистикалык релеванттуулугу. Экстралингвистикалык релеванттуулук дегенде биз котормочуга тилди билген аздык кылат деген ойду айтабыз. Тилден сырткары, түп нусканын тилдик системадагы өзгөчөлүгүн гана билбестен, ошол тил жашап жаткан коомдогу адамдардын психологиясын, менталитетин, ошол адамдар жашап жаткан коомдун социалдык абалын, коомдук системанын өзгөчөлүгүн, ошол тилдеги инварианттуу тилдик каражаттарды, элдин жана тилдин тарыхын, коомдун тарыхын, башка тилдерден, коомдон айрымаланып кандай жаңы нерселерди билүүгө боло тургандыгыбызды тактап билип, адекваттуулукка жетишүү үчүн кандай эстетикалык релеванттуулукту сактай билүү жана сезүү керек экендигин котормочу өзү алдын-ала билип, даяр болуу керек. Котормодогу семиотиканын орду да өтө чоң. Андан сырткары котормочу энциклопедиялык билими жетиштүү, дүйнө таанымы кең, фондук билими бар терең илимдүү адам болуу керек экендиги айдан ачык көрүнүп турат [3. Караева, 2019].

Аталган параграфта, негизинен, котормонун лексика-семантикалык маселелерине, атап айтканда, лексика-фразеологиялык каражаттардын которулушуна байланышкан теориялык моделдери, трансформациянын элементардык типтери конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланып берилди. Атап айтканда, *алмаштыруу, орун алмаштыруу, кошумчалоо, түшүндүрүп которуу, чечмелеп, түшүндүрүп которуу, транслитерациялоо, калькалоо, антонимдик котормо, генерализациялоо, компенсациялоо* өңдүү бир катар ыкмалар б.а. 20 дан ашуун ыкмалар ишибизде колдонулду.

Мисалы: **Модель 1** (лексикалык алмаштыруу). Тектеш эмес эки тилдин жана маданияттардын башка экендигине карабастан бүткүл адамзатка тиешелүү б.а. аял затына тиешелүү болгон универсалдуу түшүнүктөрдү, концептерди көрөбүз. Мындай шартта которууда кыйынчылыктар болбойт. Мисалы: **Сулуу кыз** деңиз бойлой басып келди, **Эркелеп** курбусуна мындай деди (16-б), (Ж. Бөкөнбаев, 2011.) **The beauty comes tenderly along the sea, And she said to her beloved endearing.** (Которгон Караева.З., 2011, 17-б.)

Модель 2 (алмаштыруу). Бул шартта аткарган функциялары бирдей бирок эки башка образдар менен берилет. Мисалы, үкүнүн образы кыргыздар үчүн түнкүсүн көрө ала турган куш катары бааланат, ал эми *түнкү көпөлөк* болсо жеңил ойлуу, жүрүм туруму жаман аялдын образын, *night owl* ошол түнкү көпөлөктүн семантикалык эквиваленти болуу менен батыш маданиятында жеңил ойлуу, жүрүм туруму жаман аялдын образын берет экен. Мындай түшүнүктөрдү которууда алмаштырууларга дуушар болобуз, б.а. эки маданиятта эки башка образ бир түшүнүктү берип жатат.

Модель 3 (кошумчалоо). Которуу процессинде айрым бир маалыматтарды тактоо же көркөмдөө максатында кошумчалоо колдонулат. Бирок андан этият болуу шарт. Мисалы: Like the others, he was attracted by the **peculiar softness** of her disposition. There was that about her which suggested the luxury of love (106-б). Толуп жаткан башка кишилер сыяктуу эле, Лестерди да Женнинин **адам таң калаарлык назиктиги** кызыктырды. Женниде сейрек, шумдуктуудай бир сүйүү тартуулачуудай болгон кандайдыр бирдеме бар эле (119-б), (Т.Драйзер “Женни Герхардт”).

«Аял» концептин репрезентациялаган лексикалык каражаттардын, фразеологиялык бирдиктердин жана макал-лакаптардын англис тилине которулушу Ч.Айтматовдун “Жамила”, “Гулсараг”, “Ак кеме” чыгармаларынын түп нускалары менен котормолорунан алынган тилдик иллюстрациялардын мисалында талданды. Атап айтканда, Файнна Глаголеванын англис тилиндеги котормолорунан үзүндүлөр алынып, иликтенди [Chingiz Aitmatov, Selected Stories, 2000] жана англис тилиндеги чыгарманын кыргыз тилиндеги которулушуна Теодор Драйзердин “Женни

Герхарт” (Theodore Dreiser «Jennie Gerhardt») Ж. Абаевдин 1978-жылы которгон вариантынын анализге алдык.

Биз Ч.Айтматовдун чыгармаларынын англис тилиндеги котормолорун талдап, которуу өзгөчөлүктөрүнүн болушуна ынандык. Анткени котормочу чыгармадагы көркөм каражаттарды окурмандарга толугу менен жеткире алган эмес, котормодо текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулган, себеби Ч.Айтматовдун чыгармалары көркөм каражаттарга бай, алардын эквиваленттерин табуу оңойго турбагандыгы котормодон көрүнүп турат, котормочу буквализмден качкан, бирок тексттин негизги маанисин окурманга жеткирүүгө аракеттенген. Түп нускадагы аял концептине арналган тилдик бирдиктерди кыргыз тилинен англис тилине которууда котормочу которуу ыкмаларын, лексикалык, лексика-грамматикалык, морфологиялык трансформацияларды (транскрипция, транслитерация, калька; жалпылоо, конкреттештирүү, маанилик кайра куруу; сүйлөмдөрдү жиктөө, алмаштыруу; кошумчалоо, кыскартуу ж.б.) колдонгон. Буларды колдонуу менен котормочу тилдик “норманын” тууралыгын сактоого, кепке табыгыйлыкты берүүгө, түп нусканын мазмунун котормодо толук чагылдырууга умтулган.

Изилдөөнүн практикалык бөлүгүндө трансформациялык амалдардын кабатталып келиши жана ага ылайык которуунун макро жана микростратегияларынын тандалып алынышына байланыштуу теориялык жана практикалык маселелер айрым чыгармалардын түп нускалары менен котормолорунан алынган үзүндүлөрүндөгү «аял» концептисин туюнткан каражаттардын которуу мисалында комплекстүү каралды.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Когнитивдик лингвистика тил менен ой жүгүртүүнүн татаал байланыштарын, андап-туюу процессин, ага байланыштуу адамдын маалыматты кабылдоо, аны иштеп чыгаруу (лексикалаштыруу), акыл-эсте сактоо маселелерин тилдин материалдардын негизинде изилдөөгө алат. Аталган теориялык маселелер изилдөө ишибизде кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептинин мазмунун вербалдаштыруучу бардык тилдик каражаттардын, атап айтканда, түз номинациялар (түз маанидеги лексемалар), образдуу номинациялар (өтмө маанидеги лексемалар), тилдин синонимдик каражаттары, анын ичинде эвфемизмдер, концептти вербалдаштыруучу лексикалык, фразеологиялык жана паремиялогиялык бирдиктер мисалында изилденди.

2. «Аял» концептиси предметтик, образдык, аксиологиялык компоненттерден турган көп катмарлуу концепт катары эсептелгендиктен, анын кыргыз жана англис тилдеринде мотивациялык, түшүнүктүк, образдык жана символикалык белгилери сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрдүн, ошондой

эле кыргыз жана англис тилдеринин паремиялык, фразеологиялык бирдиктери, аталган концептинин метафора, метонимия, эпитет жана гипербола өндүү көркөм сөз каражаттары аркылуу репрезентацияланышынын мисалында ачылып берилди.

3. «Аял» концептинин талаалык структурасынын модели сунушталып, анын борбору жана жакабели, ошондой эле аларды түзүп турган тилдик каражаттар аныкталды.

4. Кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептинин когнитивдик мазмунун түзүп турган лексикалык, фразеологиялык жана паремиялогиялык бирдиктер мисалында кыргыз жана британ аялынын типтештерилген мүнөздүү өзгөчөлүктөрү салыштырылып, тиешелүү тыянак-корутундулар чыгарылды.

5. «Аял» концептисинин көрсөткөн лексикалык, фразеологиялык паремиялогиялык бирдиктердин лингвоменталдык түзүлүштөрү иликтенди, б.а. анын предметтик, образдык, аксиологиялык компоненттери провербиалдык мейкиндикте комплекстүү изилденди жана алардын которуунун теориялык моделдери кыргыз жана англис тилдеринен алынган тилдик фактылар аркылуу иллюстрацияланды;

6. Кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептин изилдөө аркылуу эки улуттун улут катары менталдык өзгөчөлүктөрү, аялга болгон мамилеси, руханий жана материалдык маданияты, турмуш-тиричилиги туурасындагы маалыматтарды алууга болот. Өз кезегинде мындай экстралингвистикалык факторлордун жыйындысы эквивалентсиз лексиканы которууга байланыштуу маселелердин актуалдаштыра тургандыгы Ч.Айтматовдун “Жамийла”, “Гулсарат”, “Ак кеме“, Теодор Драйзердин “Женни Герхарт” (Theodore Dreiser «Jennie Gerhardt») чыгармаларынан алынган, «аял» концептин репрезентациялаган лексикалык, фразеологиялык жана паремиялогиялык бирдиктердин которулуш мисалында талданды.

Диссертациянын мазмуну боюнча жарыяланган макалалар

1. Акматова, А. Расширение прав и возможностей женщин и гендерное равенство в развитии устойчивого развития в Кыргызстане [Текст] / А. Акматова // Серия «Концептуальный и лингвальный миры». – Санкт-Петербург-Казань. – 2019, Выпуск17. https://www.elibrary.ru/ip_restricted.asp?rpage=https%3A%2F%2Fwww%2Eelibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D29661244

2. Акматова, А. Кыргыз тилиндеги “аял” концептинин Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилишине анализ жүргүзүү [Текст] / А. Акматова // (Кыргыз Республикасынын УИАсы № 1, 2020 ISSN 0002-3221) <https://elibrary.ru/item.asp?id=44252720>

3. Акматова, А. Концепт «женщина» в повестях Ч Айтматова на кыргызском языке. (Российская Наука и Образование сегодня: Проблемы и Перспективы. [Текст] / А. Акматова // Интернет-журнал, №2 [33] 2020 ISSN 2409-7179) <https://elibrary.ru/item.asp?id=44252720>

4. Акматова, А. Кыргыз тилиндеги «аял» жана «эркек» концепттеринин «Манас» эпосундагы образдарда берилишине анализ жүргүзүү [Текст] / А. Акматова, А.Жороева // Эл аралык илимий жана практикалык конференция «Менталитеттин ар түрдүү маданиятта чагылдырылышы». – Бишкек, КЭУ, июнь, 2020. <http://kyrlibnet.kg/>

5. Акматова, А. Концепт «небо-родина, земля- мать» в разных культурах. [Текст] / А. Акматова, Г. Жээнбекова // Эл аралык илимий жана практикалык конференция, «Менталитеттин ар түрдүү маданиятта чагылдырылышы». – Б., КЭУ, июнь, 2020.

6. Акматова, А. Способы построения концепта “кыргызская женщина” в устных высказываниях и нарративных текстах [Текст] / А. Акматова // II Международной научно-практической конференции "Global and regional aspects of sustainable development" 26-28 февраля 2021, г. Копенгаген, Дания) <https://www.interconf.top/archive.html>.

7. Акматова, А. Концепт “Кыргызская женщина” и его лингвистическое описание. [Текст] / А. Акматова // Российская Наука и Образование сегодня: Проблемы и Перспективы. Интернет-журнал № 6 [37] 2020 ISSN 2409-7179) Курск, Россия 2020. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44772321>

8. Акматова, А. «Аял» жана «эркек» концептинин кыргыз паремиологияларында чагылдырылышы [Текст] / А. Акматова, А. Жороева // ОшМУнун жарчысы. – Ош, 2021. www.oshsu.kg

9. Акматова, А. Кыргыз тилиндеги «аял» концептинин жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштары жана турмуштагы иш кадамдары [Текст] / А. Акматова // Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-өзбек эл аралык университети. – Ош, апрель, 2021. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44772321>

10. Акматова, А. “Reflexes of the Most Ancient Root *er "Male" in Eurasian Languages [Текст] / Ainisa Akmatova, Kapar Zulpukarov, Semetei Amiraliev, Aida Zulpukarova, Aigul Zhoroeva // Open Journal of Modern Linguistics, Vol.11. No.1, February 26, 2021. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=107444>

11. Акматова, А. Концепты «Небо» и «Земля» в устойчивых словосочетаниях и выражениях сравнений красоты женщин разных культур [Текст] А.Акматова, Г. Жээнбекова, А. Жороева. <https://www.archive-bulletennauki.com/article/70/65>

12. Акматова, А. Некоторые семантические особенности концепта «Небо» в разных культурах [Текст] А. Акматова, Г. Жээнбекова. <https://www.archive-bulletennauki.com/article/68/53>

Акматова Айниса Абдибаитовнанын «Тектеш эмес тилдердеги «Аял» концептисинин берилиши жана которулушу (кыргыз жана англис тилдеринин материалында)» аттуу Филология багыты боюнча философиянын доктору (PhD) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: *когнитивдик лингвистика, концепт, фрейм, сценарий, “аял” концепти, корпустук лингвистика, образдык жана символдук белгилер, котормо*

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз жана англис тилдериндеги «аял» концептиси эсептелет.

Илимий изилдөөнүн **предмети** болуп «аял» концептине таандык, аны репрезентациялоочу когнитивдик, тилдик, провербиалдык каражаттар саналат.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөө ишибиздин максаты катары кыргыз жана англис тилдериндеги “аял” концептин репрезентациялоочу жана анын когнитивдик мазмунун түзгөн лексикалык, фразеологиялык жана паремиялык бирдиктерге лингвокогнитология жана лингвомаданият таануу тармактарынын алкагында концептуалдык талдоо жүргүзүү эсептелет.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз жана англис тилдериндеги “аял” концептинин когнитивдик мазмунун түзүп, аны репрезентациялаган лексика-фразеологиялык, паремиялык каражаттардын, англис жана кыргыз тилдеринин мисалында концептуалдык деңгээде изилденүүсү, ошону менен эле бирге сөз болуп жаткан тилдик каражаттардын которулушунда экстралингвистикалык релеванттулуктардын маанилеринин аныкталып, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктердин себебин изилдениши, алардын эквиваленттерин табуу менен альтернативдүү котормо варианттарынын сунушталышы изилдөө ишинин жаңылыгын түзөт.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинен алынган тыянак-натыйжаларды тектеш жана тектеш эмес тилдердин салыштырма типологиясы, кыргыз жана англис тилдеринин лексикологиясы жана фразеологиясы, когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, психоллингвистика, котормонун теориясы жана практикасы, корпустук лингвистика дисциплиналары боюнча лекциялык курстарды, практикалык, семинардык сабактарды өтүүдө колдонууга болот. Мындан тышкары изилдөөнүн натыйжалары саналып өткөн багыттар боюнча квалификациялык иштерди аткарууда жана изилдөө иштерин жүргүзүүдө теориялык материал катары кызмат кылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Акматовой Айнисы Абдибаитовны на тему Концепт “женщина”, его выражение и перевод в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) на соискание ученой степени (PhD) доктора философии по направлению Филология, специальность: 10.02.20. - Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание..

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, сценарий, концепт “женщина”, корпусная лингвистика, образные и символические признаки, перевод.*

Объектом исследования является концепт “женщина” в кыргызском и английском языках.

Предмет исследования – принадлежащие концепту «женщина» репрезентирующие его когнитивные, языковые, проverbsиальные средства.

Цель и задачи исследования. Цель диссертационной работы заключается в концептуальном исследовании, в рамках лингвокогнитологии и лингвокультурологии, лексических, фразеологических и паремиологических единиц, репрезентирующих и составляющих когнитивное содержание концепта «женщина» в кыргызском и английском языках.

Научная новизна результатов исследования заключается, прежде всего, в том, что лексико-фразеологические и паремиологические единицы, репрезентирующие концепт «женщина» в кыргызском и английском языках, впервые становятся объектом специального концептуального исследования. А также, исследование влияния экстралингвистических релевантностей, выявление проблемных ситуаций, с предложением альтернативного варианта перевода, следует отнести к новым результатам.

Область применения. Результаты и выводы, полученные от исследования, могут быть использованы на лекционных курсах, а также в проведении практических занятий по таким дисциплинам как сравнительная типология родственных и неродственных языков, лексикология и фразеология кыргызского и английского языков, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, психолингвистика, теория и практика перевода, а также корпусная лингвистика. Помимо этого, результаты данного исследования могут найти свое применение в квалификационных работах и в других исследованиях по вышеперечисленным направлениям.

SUMMARY

of Akmatova Ainisa Abdibaitovna's thesis on the topic "Transmission and translation of the concept "woman" in unrelated languages" (based on the Kyrgyz and English languages) for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in philology, Speciality: 10.02.20-comparative historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: cognitive linguistics, concept, frame, script, concept "woman", corpus linguistics, figurative and symbolic features, translation.

The object of the research is the concept "woman" in the Kyrgyz and English languages.

The subject of the research is cognitive, linguistic and proverbial means belonging to the concept "woman".

Aim and objectives of the study. The aim of the thesis is a conceptual study within the framework of cognitive linguistics and cultural linguistics, lexical, phraseological and paremiological units that represent and constitute the cognitive content of the concept "woman" in the Kyrgyz and English languages.

The scientific novelty of the research results lies, first of all, in the fact that lexico-phraseological and paremiological units representing the concept "woman" in the Kyrgyz and English languages for the first time become the object of a special conceptual study. And also, the study of the influence of extralinguistic relevances, the identification of problem situations, with the proposal of an alternative translation, should be attributed to new results.

Application area. The results and conclusions obtained from the study can be used in lecture courses, as well as in conducting practical classes in such disciplines as a comparative typology of related and unrelated languages, lexicology and phraseology of the Kyrgyz and English languages, cognitive linguistics, cultural linguistics, psycholinguistics, theory and practice of translation, as well as corpus linguistics. In addition, the results of this study can find their application in qualification papers and in other studies in the above areas.

Өлчөмү 60х84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com